

یادگار و مانده های ایل

سیر پژوهشی در فرهنگ و رسوم ایل شاهسون در قلمرو استان های اردبیل و
آذربایجان شرقی

نویسنده: قربان مهیار

«دبیر فیزیک دبیرستانهای مشگین شهر»

سرشناسه: مهیار، قربان، ۱۳۴۲-

عنوان و نام پدیدآور: یادها و مانده‌های ایل: سیر پژوهشی در فرهنگ و رسوم ایل شاهسون در قلمرو استان‌های اردبیل و آذربایجان شرقی/نویسنده قربان مهیار؛ صفحه‌آرا مهدی نیک‌نظام؛ ویراستار شبنم توحیدی.

مشخصات نشر: قم: قاف اندیشه، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۲۳۳ ص.

شابک: ۹۷۸-622-958608-2

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

عنوان دیگر: سیر پژوهشی در فرهنگ و رسوم ایل شاهسون در قلمرو استان‌های اردبیل و آذربایجان شرقی.

موضوع: شاهسون

موضوع: Shahsevan (Iranian people)

موضوع: ایلات و عشایر - ایران - آذربایجان - تاریخ

موضوع: Nomads -- Iran -- Azerbaijan -- History

شناسه افزوده: نیک‌نظام، مهدی، ۱۳۷۷-

شناسه افزوده: توحیدی، شبنم، ۱۳۶۸-، ویراستار

رده بندی کنگره: DSR۷۲

رده بندی دیویی: ۹۸۱۷/۹۵۵

انتشارات قاف اندیشه

ناشر: قاف اندیشه

نوبت چاپ: اول

تیراژ: ۱۰۰۰

صفحه آرا: مهدی نیک نظام

صحافی و چاپ: نورانی

ویراستار: شبنم توحیدی

قیمت: ۲۲۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۵۸۶۰۸-۲

آدرس: قم پردیسان، انتشارات قاف اندیشه

شماره تماس: ۰۹۱۴۷۰۲۶۳۸۸

آدرس ایمیل: karamati12@yahoo.com

تمامی حقوق آثار انتشارات قاف اندیشه برای ناشر محفوظ بوده، و کپی از آنها به هر شکلی (دیجیتالی، صوتی،

تلخیص و...) ممنوعیت قانونی و شرعی دارد

ای نام تو بهترین سرآغاز

این کتاب را تقدیم می‌کنم به همه فرزندان پاک و باصفای
عشایری و عموم پژوهشگران، محققان، فرهنگ دوستان
و مورخان تاریخ و فرهنگ عشایر و همه اندیشمندانی که
تلاش دارند، ایل شاهسون زنده مانده و مثل همیشه
کانون گرم حیات و ثبات در کشور باشد.

پیش گفتار ۱۵

فصل اول

نادر روزگار، نادر الهی ۲۵

ساوالان ۲۹

رمز ۲۴ باش بودن آلاچیق‌ها ۳۳

اندر پیرامون کلوز Kəlvəz یا Kəlbəz در عشایر ۳۴

قوتاز یا پونجاخ در آلاچیق ۳۵

رمز کروی بودن ساختار آلاچیق‌ها ۳۸

مونجوق‌ها و باورها در عشایر ۳۹

سه اصطلاح جاسپار، تنگ و ساققال در شاهسون ۴۱

۴۲.....ساختار یک آلاچیق

۴۷.....قاراسوران و قارا نوکران

۴۸.....آلاچیق و زمین لرزه

۴۹.....اندر پیرامون دان و بان

۴۹.....مورسو

۵۱.....قهل در عشایر

۵۲.....تورتا

فصل دوم

۵۷.....محمد بهمن بیگی فرشته نجات فرزندان عشایر

۵۸.....یاد آر ز شمع مرده یاد آر

۵۹.....عاش سعیدا و مات مسعود

۵۹.....ساعت بیولوژیک در عشایر

۶۰.....اصطلاحات زیبای یازلاق، یایلاق، قیشلاق و گوزدک در عشایر

۶۱.....چکامه سرایانی از دیار ایل دشت مغان

۶۲.....سنه سن سیزله میشم

۶۷.....آلاچیق ها را باد نمی برد، اگر معمارانش اصیل باشند

۶۸.....پنیر ناب و خوشمزه متال Motal

- ۷۱..... تعاون و مشارکت جانانه و بی‌بدیل در عشایر.
- ۷۲..... مهربانی کی سر آمد، شهریاران را چه شد.
- ۷۳..... گۆن Gön چاریخ و بایرام چرشمه‌سی در عشایر.
- ۷۶..... غذای بسیار لذیذ چۆکه Çökə در عشایر.
- ۷۷..... آلاچیق قوتازدار خیال‌انگیز.
- ۷۹..... سویروک Süyrük.
- ۸۰..... آوردن گلین در عشایر.
- ۸۲..... مسابقه زیبای اسب دوانی هنگام آوردن گلین.

فصل سوم

- ۹۱..... اتیمولوژی حُررا Horra در عشایر.
- ۹۲..... زینگروو Zingrov و قومروو Qomrov.
- ۹۳..... قولولاما Qulolama و ترقایسار Tərqaysar.
- ۹۶..... سَکمه Səkmə.
- ۹۷..... اصوات خاص ماکیان، احشام، وحوش و سگ‌سانان در عشایر.
- ۱۰۰..... در رابطه با گَم Gəm و نحوه کاربرد آن.
- ۱۰۲..... گفتگوی حزین دو کوه ساری‌یال و آیقار.
- ۱۰۴..... یراق‌های یَهر Yəhər.

- ۱۰۷..... قلیچ Qılıç، دارتی Dartı، کوجو Kücü، آرغاج Arğac، یئر هاناسی در عشایر.....
- ۱۰۹..... دیندیننه مک Dindinnemək و بایرام چرشمه‌سی.....
- ۱۰۹..... چیبیخ‌های مرغوب آلاچیق.....
- ۱۱۰..... عارضه شئشه Şeşə و باورها در عشایر.....
- ۱۱۳..... قوشا بالابان در عشایر.....
- ۱۱۴..... انواع الجک əlcək در عشایر.....
- ۱۱۵..... الچیم əlçim در عشایر.....
- ۱۱۶..... خانواده‌های عشایری کانون گرمی برای سالمندان عشایری.....

فصل چهارم

- ۱۲۱..... بازیهای بومی در ایل شاهسون.....
- ۱۲۲..... بازی‌های بومی در ایل شاهسون.....
- ۱۲۳..... بازی گروهی و زیبای خورخور Xorxor در عشایر.....
- ۱۲۳..... بازی چیلینگ آغاج در شاهسون.....
- ۱۲۸..... بازی گروهی ساچما آغاج در عشایر.....
- ۱۳۰..... دوئیمه آغاج بازی گروهی و جذاب در عشایر.....
- ۱۳۲..... بازی گروهی و دو نفری اویدوروم آغاج.....
- ۱۳۳..... بازی گروهی و زیبای قیغ‌مره در عشایر.....

بازی گلین بالا و قیرچجا Qırçca در عشایر..... ۱۳۵

بازی گروهی آپارارام، وئرمرم در عشایر..... ۱۳۵

بازی گروهی گۆن سالدی یا چک اوزاندی..... ۱۳۷

بازی گروهی سوتتو سوموک Süttü sümük در عشایر..... ۱۳۹

بازی زیبای بئش بی دانا در عشایر..... ۱۴۰

بازی گروهی قاییش گوئدو در عشایر..... ۱۴۳

بازی گروهی هاپپان Huppan، هوپپان..... ۱۴۴

بازی گروهی چلیک داشی Çalik daşı یا سککیز داشی Səkkiz daşı..... ۱۴۶

بازی شیرین دویمه - دویمه در عشایر..... ۱۴۸

فصل پنجم

اسب چَر Çər گرفته..... ۱۵۳

انواع سوپاند در عشایر..... ۱۵۳

تنوع تولیدات در حجم کوچک یک آلاچیق..... ۱۵۵

تدابیر تحسین برانگیز بزرگان عشایر، قبل از کوچ بهاری..... ۱۵۷

ساختار یک جاهاز در عشایر..... ۱۵۷

دیل باش..... ۱۵۹

ابزار و آلات ضروری یک چوپان..... ۱۶۰

- خانواده ساده، خودکفا و پایدار عشایری..... ۱۶۲
- خیرخیم و بارماخلیق یا بارماخجالیق در عشایر..... ۱۶۳
- عشایر آذربایجان و افسوس جانگاه ریچارد تاپر..... ۱۶۴
- چیچک Çiçək..... ۱۶۷
- یوخا یا ساج چۆرگی در عشایر..... ۱۶۸
- توضیح مختصری در مورد دلّمه Dələmə..... ۱۶۹
- اندر پیرامون هانایی، شال، لادی چووالی در عشایر..... ۱۶۹
- قار بولاغی..... ۱۷۱

فصل ششم

- مایه پنیر دست‌ساز و مؤثر عشایری..... ۱۷۵
- قارا چوخا..... ۱۷۶
- دو گونه نادر و کمیاب گیاهی ییلاقات ساوالان جاجیق و چیریش..... ۱۷۷
- نظم و ترتیب ستودنی در یک کوچ عشایری..... ۱۷۸
- قوناز و پونچاق نماد زیبایی و قدمت در آلاچیق..... ۱۸۰
- سورمه دام در شاهسون..... ۱۸۲
- توضیح مختصری درباره قورد الی..... ۱۸۳
- اشکیل Eşkil یا اشکیله Eşkilə در عشایر..... ۱۸۶

- تمغا یا تمقا و قوزو داغلاما در عشایر..... ۱۸۶
- قوللوخچو Qulluxçu، فانوس، گردسوز و تور چیراگی در عشایر..... ۱۸۸
- ضیافتی با بولاغ اوتو، یوخا و پنیر ناب مُتال در کوچ بهاری عشایر..... ۱۹۰
- بایرام چرشمه‌سی و شال ساللاماق در شاهسون مغان..... ۱۹۲
- بایرام گۆر - گۆروشو در شاهسون..... ۱۹۲

فصل هفتم

- چودارها Çodar..... ۱۹۷
- هازار پشه Hazar peşə..... ۱۹۸
- گورا، کوز، وانا، کۆهول، آغیل Ağıl قَهَل Qəhəl..... ۱۹۹
- حلقه طلایی اتصال بین دشت مغان و منطقه مشگین‌شهر..... ۲۰۳
- نر، مایا، بوغور..... ۲۰۴
- مراسم قَلیب زنی در عشایر..... ۲۰۷
- تورکی و فارسی بیتکی‌لرین آدلاری (تورکه داواشی)..... ۲۰۹
- متغیر بودن واحدهای دلوم و آقچه در ایل شاهسون..... ۲۱۱
- شرح تعدادی از مقیاس‌های اندازه‌گیری در عشایر..... ۲۱۲

فصل هشتم

- تاپان یا تاپانیق Tapannıq..... ۲۲۳

نوزاد و اقدامات بدون عارضه حکیمه‌ها در عشایر..... ۲۲۴

کفتارگیس یا کفتارکیس و ضرب‌المثل شدن آن در عشایر..... ۲۲۷

خاستگاه و چگونگی پیدایش آلاچیق‌ها در شاهسون..... ۲۲۹

www.Ketab.ir

پیشگفتار:

طوایف دشت مغان و ییلاقات اطراف ساوالان و باغرو در پائیز به طرف قشلاق‌های دشت مغان و در بهار به طرف ییلاقات اطراف ساوالان و باغرو کوچ می‌کنند. این ایل شاهسون دارای فرهنگ، آداب و رسوم و عنعنه‌های منحصر به فردی هستند که، تاکنون توسط هیچ محقق و مورخ تاریخ عشایر مانند ریچارد تاپر، اگرانوویچ، مینورسکی، اسکندریگ، ساندرلند، کروسینسکی، ابرلینگ، پتروشفسکی، پری «Perry»، لاکهارت، به جز میرنبی عزیززاده، مؤلفو تدوینگر تاریخ دشت مغان و... به آنها پرداخته نشده است. چون این محققین و مورخین محترم از میان ایل شاهسون برنخاسته‌اند با بطور موقتی و گذرا در میان ایل حضور داشته‌اند. برای احیای واقعی فرهنگ، آداب و رسوم ایل لازم است محققین، مورخین و تدوینگران تاریخ، آداب و رسوم ایل از بدو تولد در میان ایل حضور میدانی لازم را داشته باشند. همراه ایل و در میان آنها به تحقیق و تفحص پردازند. در نگاهی به محتوای «یادها و مانده‌های ایل» چه سنگ بناهایی مناسب‌تر و واقعی‌تر از این می‌توان پیدا کرد که آداب و رسوم و فرهنگ اصیل ایل با قلم عناصر اصلی تشکیل دهنده ایل، به رشته تحریر درآید. گردآورنده و

تدوینگر «یادها و مانده‌های ایل» بطور متوالی به فرهیختگان، اندیشمندان و صاحب قلمانی که از بدو طفولیت درست در بطن و میان جامعه عشایری ایل شاهسون بوده‌اند و سالیان سال به صورت طبیعی در میان این ایل زیسته‌اند سپس با مسلح شدن به قلم، کاغذ و نعمت نگارش، دیده‌های ملموس و شنیده‌های محسوس و سینه به سینه ایل را گردآوری و تدوین نموده‌اند. وقتی محقق، پژوهشگر و تدوینگر فرهنگ، آداب و رسوم عشایری از میان ایل برخاسته باشند، در این حالت موضوع تحقیق، پژوهش و محتوای مطالب ارائه شده از اهمیت و اعتبار بالایی برخوردار خواهند بود. ویلدورانت می‌گوید: اکثر مورخان به جریان تند رودخانه توجه داشته‌اند و به زندگی آرام در ساحل رودخانه نظری نینداخته‌اند. در زندگی باصفا، آرام، ساده و دوست داشتنی عشایر منطقه مغان و ییلاقات اطراف ساوالان و باغرو آداب و رسوم و اصطلاحات منحصر به فردی وجود دارند که، متأسفانه در حال نسیان، فراموشی و از بین رفتن هستند. در حد وسع و توان، فرهنگ، آداب و رسوم و اصطلاحات رایج در عشایر را مورد توجه قرار داده و تلاش کردیم این اصطلاحات و عنعنه‌های عشایری جان تازه‌ای بگیرند، چون اکثر ییلاقات عشایر منطقه مغان در اطراف کوه تماشایی و سر به فلک کشیده ساوالان قرار دارند و این کوه زیبای آتشفشانی، یخچالها،

رودها، چشمه‌ها، آبگیرها و چمنزارهای مسحورکننده آن در زندگی عشایر نقش مؤثر و بسزایی داشته و دارند. در آغاز کتاب به توصیف این کوه آتشفشانی همیشه یخچالدار، تماشایی و وجه تسمیه آن پرداختیم. در این نوشتار ساختار یک آلاچیق قوتازدار، بازیهای جذاب و زیبای ایلی، صنایع و دست بافتهای زنان دست طلایی عشایری، نظم و ترتیب ستودنی یک کوچ شاهسونی منطقه مغان و ییلاقات اطراف ساوالان و باغرو رادر حد امکان مورد توجه قرار داده و سعی کردیم این فرهنگ، آداب و رسوم اصیل و زیبای عشایری، از فراموشی و منسوخ شدن رهایی یابند. تاکنون هشت جلد، صد و پنجاه الی دویست صفحه‌ای از فرهنگ، آداب و رسوم اصیل ایل شاهسون را تدوین و گردآوری کرده‌ایم، اما به علت بالا بودن هزینه چاپ و طی مراحل آن از این مجموعه فقط یک جلد بنام «یادها و مانده‌های ایل» را توانستیم به چاپ برسانیم. انشاالله به کمک دوستان فرهیخته در آینده بتوانیم بقیه این مطالب را به چاپ برسانیم.

در این گردآوری و نگارش از نظرات و دیدگاههای بزرگان، فرهیختگان صاحبان قلم و فرزندان پاک و باصفای عشایری بیشترین بهره را بردیم. سرزمین قشلاق‌ها، ییلاق‌ها، اتراق‌ها و ایل راه‌های مرتبط در زندگی شاهسون‌ها و در تعلیق، نگهداری و حرکت کوچ‌ها و احشام نقش

مؤثر و بسزایی دارند، با حذف هر یک از این سرزمین‌ها و ایل‌ها آسیب جدی بر پیکره عشایر وارد می‌شود. متأسفانه چراگاه‌های اکثر طوایف زحمت‌کش در منطقه مغان توسط شرکت‌های کشت و صنعت و کشت پارس به یغما رفته است، پایاب هم در راه است تا بقیه چراگاه‌های مانده عشایری را از دست آنها خارج سازند. خارج ساختن این چراگاه‌ها، اتراق‌ها و ایل‌ها با هر زور و ترفندی از دست شاهسون‌ها ضربه‌ی جبران‌ناپذیری بر پیکره بزرگترین قطب تولیدکننده گوشت قرمز و لبنیات مناسب و باکیفیت در منطقه مغان و ییلاقات اطراف ساوالان وارد کرده است. عشایر با جشنواره زنده نمی‌شود. آنچه عشایر را زنده کرده و به دوران طلایی برمی‌گرداند و قطار اشتران جیغه‌دار، سیاه‌چشم و قدرتمند نر، مایا، بوغور و اثرکک‌های «قارا دیش» را احیاء می‌کند و گله‌های گوسفندان تماشایی قره‌باغی و مغانی را به منطقه برمی‌گرداند. عودت زمین‌های به یغما رفته آباء و اجدادی، زرخرید به فرزندان با صفای عشایری می‌باشد که، قرن‌ها عشایر در آن اتراق کرده و از این سرزمین‌ها دفاع نموده‌اند. در این حالت می‌توان شیبه اسبان را دوباره در منطقه شنید و قطار کوچ‌های زینگروو-دارو قومروو-دار زیبای عشایری را با نظم و ترتیب ستودنی مشاهده کرد. اگر مسئولین میراث فرهنگی استان در خواب نبودند لباس‌های بومی، قشنگ و

دست بافت عشایری از بین نمی‌رفت. فقط سالی یکبار مسئولین میراث فرهنگی ما این را بلدند که، یک جشنواره تصنعی عشایری دایر کنند و خانم‌هایی را هم بیاورند برای آنها یک تشت ساج چوره گی بپزند و آنها هم بخورند. در اثر این سهل‌انگاری‌ها لباس‌های زیبای دست بافت عشایری که متناسب فرهنگ، آداب و رسوم ایل شاهسون بودند از بین رفتند. اگر کوچ‌های پونجاق‌دار و زنگوله‌دار عشایری دوام داشتند، می‌توانستند بزرگترین و زیباترین مظهر گردشگری برای منطقه باشند و از اقصی نقاط کشور به تماشا و رویت قطار کوچ‌های بهاری و پائیزی ایل شاهسون می‌آمدند، جاذبه و زیبایی‌های واقعی و دوست داشتنی یک کوچ عشایری را می‌دیدند.

در نگارش، گردآوری، تدوین و تألیف «یادها و مانده‌های ایل» جناب آقای مهندس جعفر فهیمی که، علاقه وافری نسبت به زنده شدن فرهنگ، آداب و رسوم عشایری دارند و سالیان سال در متن عشایر بوده و همراه آن زیسته‌اند و احاطه کاملی نسبت به فرهنگ، آداب و رسوم اصیل عشایری دارند. در اکثر موارد دوش به دوش ما حرکت کرده، اصطلاحات و رسومات فراموش شده عشایری را یادآوری کردند و نسبت به نگارش و زنده شدن آنها اهتمام ورزیدند.

از توجه و همراهی خاص و زحمات این فرزند لایق، کاردان و فرهیخته‌ی
 عشایر تقدیر و تشکر نموده و برایشان آرزوی تندرستی، موفقیت و پیشرفت
 در پیشبرد امور محوله را داریم. در تعیین دقیق مفاهیم، اتیمولوژی لغات و
 اصطلاحات بکار رفته در «یادها و مانده‌های ایل» به جناب آقای دکتر
 مجتبی جهانی زحمت فراوانی دادیم. این فرهیخته فروتن، متواضع و استاد
 برجسته دانشگاه‌های استان از بزرگان ادبیات و تاریخ ایران زمین و از
 چهره‌های ماندگار در سطح ملی هستند. سینه این استاد فرهیخته مخزن و
 گنجینه ادبیات و تاریخ ایران زمین است. قدردان زحمات این استاد متواضع
 و فرهیخته عشایری هستیم. دوست اندیشمند و صاحب قلم جناب آقای
 مرتضی کرامتی در طی مراحل چاپ «یادها و مانده‌های ایل» زحمات و
 در دسرهای فراوانی را متحمل شده‌اند. صمیمانه و از ته دل از این فرهیخته
 صاحب قلم تقدیر و تشکر نموده و سلامتی و تندرستی ایشان را از درگاه
 خداوند متعال خواستاریم.

در نشر و انتشار مقالات فرهنگی و عشایری اینجانب، سرکار خانم
 سوسن نواده‌رضی، مخصوصاً در نشریه وزین مهدتمدن «سانجاق» سنگ
 تمام گذاشته‌اند. این فرهیخته و مترجم توانمند علاقه وافر نسبت به احیاء
 و زنده شدن فرهنگ، آداب و رسوم ایل دارند. ضمن تقدیر و تشکر از این

مترجم و اندیشمند تلاشگر برایشان آرزوی موفقیت، سعادت، سربلندی و تندرستی در زندگی را داریم.

سرکار خانم شبنم توحیدی، در ویرایش «یادها و مانده‌های ایل» ضمن دقت لازم متحمل زحمات فراوانی شدند و کار ویرایش را بنحو احسن به پایان رساندند، از زحمات این ویراستار توانمند و زحمت‌کش کمال تقدیر و تشکر را داشته و برایشان آرزوی موفقیت و پیشرفت در امور ویراستاری را داریم.

در ارسال تصاویر ایل، مربوط به موضوعات و سوره‌های «یادها و مانده‌های ایل» دوست عزیز و دیرین ما جناب آقای کاظم راهنما از هیچ کوششی دریغ نکردند. از زحمات این دوست دیرین تقدیر و تشکر نموده، تندرستی و موفقیت و ثابت قدمی ایشان را از خدای منان خواستاریم. جناب آقای حاج علی‌خان صادق و دکتر بهنام صادق از طایفه‌ی فخیم مغاللو با سعه‌ی صدر بالا و با ایجاد کانالهای فرهیختگان عشایر و خاطره‌ها، آقایان جناب افراد آذری از طایفه تَکله، هم با قلم‌های شیوای‌شان، با مدیریت شایسته کانالهای یادشده در معرفی، شناساندن، انتشار و جان گرفتن فرهنگ، آداب و رسوم عشایری نقش بسیار مؤثر و تحسین برانگیزی را ایفا کرده و می‌کنند. امید داریم با یاری ایزد منان و اشتراک این فرهیختگان و

سایر اندیشمندان ایلی در رابطه با فرهنگ، آداب و رسوم عشایری بتوانیم،
اثر جامع و ماندگارتری برای ایل مان خلق نماییم.

در نهایت راهنمایی‌های ارزنده‌ی دوست فاضل، نویسنده و محقق توانایمان
جناب آقای امین یاری را از یاد نخواهیم برد. این نویسنده و محقق توانا
صاحب چندین اثر نفیس و ارزشمند تحقیقی مانند «شمشیر تازیان و سقوط
ایران»، «معنای معناها» و... هستند. انشاءالله همیشه قلم‌شان طلایی و آثارشان
ماندگار باشند